

НЕМАЊА ДЕВИЋ

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ 1914–2014, ЈЕДАН ПРИЛОГ СЕЋАЊУ НА ЖРТВЕ

Угледни француски мислилац Ернест Ренан, промишљајући о нацији у свом чувеном предавању одржаном на Сорбони 1882, критиковао је немачки романтичарски дискурс који је о њој постојао и, може се рећи, био доминантан. Ни раса, ни језик, ни религија, ни географија – ниједан од тих чинилаца по његовом виђењу није био пресудан за формирање једне националне свести. За њену кохезију није довољно заједничко порекло, већ се мора обнављати кроз свакодневни плебисцит. Однос према прошлости, према истој дефиницији, може бити централни везивни елемент националног јединства, где заједничка патња и туга спајају више него заједничка победа и успех. Коначно, нација се може дефинисати као „заједница сећања”.¹ Притом, треба правити разлику између појмова „сећање” и „памћење”. Културу сећања Тодор Куљић дефинише као „збирни појам за ознаку свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости”, а може се рећи и да је то „међугранска научна дисциплина која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљавања прошлости”. Посебан модел памћења јесте колективно памћење – по истом аутору то је учење суштинских образаца и културних садржаја које људи усвајају и уграђују у сопствени идентитет.² За изградњу идентитета, како нације тако и појединца, предуслов је и интегритет, као способност за самоодржање. Српска историја, од настанка првих држава, па њиховог успона и пада у ропство, па

¹ Наведено према: Алаида Асман, *Дуѓа сенка прошлости, култура сећања и политичка повести*, Београд 2011, 40–47.

² Тодор Куљић, *Култура сећања*, Београд 2006, 8–9.

све до савременог доба, може се посматрати као „дуго кретање између клања и орања” како је, нешто модификујући речи књижевника нобеловца, назвао историчар Милорад Екмечић.

Један од углова посматрања показује и да се читава историја може посматрати као непрекидно страдање и спасење, па тако и као „историја жртве”. Жртвовање, те жртва за одбрану животног простора и животних идеала је ушла у српски идентитет. Одабир небеског царства, најпре као мит па као завет, уткао се тако у судбоносне моменте српске историје. Он није водио нужно страдању – тај пут одабрао је понајпре принц Растко Немањић, слободном вољом бирајући да постане монах, доцније и архиепископ Сава. Његов завет, стремећи небеском царству, одабрао је и кнез Лазар Хребељановић, страдајући на Косову. Од тада, тај завет и пут постаје и жртвени. Непоколебљива одбрана тих идентитетских завета, *Светосавског* и *Косовског*, кроз векове борбе за слободу и независност, захтевала је и неминовно значила и велике жртве које ће српски народ приносити на олтар отаџбине. Богољуб Шијаковић проучавао је значај *српске жртве*. „Постоје ... три нивоа односа према историјској истини страдања: историографски фактицитет страдања српског народа у прошлости, поимање страдања у процесу саморазумијевања и самоидентификације у садашњости, смисао страдања за дјелотворну концепцију будућности.” Супротно, Шијаковић закључује да „заборав жртве је њено обесмишљавање, порицање да жртва има сврху ... заборав жртве је побједа насиља”.³

У својој нововековној историји, жртве у ратовима за ослобођење и уједињење биле су огромне. У првој фази српске револуције 19. столећа, односно у периоду од 1804. до 1815. страдало је око 150.000 људи устаничке Србије, што представља око 21 одсто – више од петине укупног њеног становништва. У ослободилачким ратовима 1876–1878. Србија је изгубила 11.160 људи. Притом, бројне жртве су сејане и у другим покрајинама, свуда где су Срби започели борбу за ослобођење од Турака. У српско-бугарском рату 1885. пало је 4.750 војника. Нова епоха ратова за ослобођење и уједињење започела је 1912. У Првом балканском рату погинуло је и умрло око 22.000 људи, а 21.000 војника постали су инвалиди неспособни за привређивање. У Другом балканском рату било је 14.500 погинулих, односно 30.000 инвалида из редова српске војске. Укупно дакле, у ова два рата Србија је изгубила око 36.500 људи и имала више од 50.000 инвалида. Ипак,

³ Богољуб Шијаковић, *Огледање у контексту, о знању и вјери, предању и идентитету, цркви и држави*, Београд 2011, 347, 351.

демографска катастрофа уследила је у Првом светском рату, који је започео годину по завршетку претходног, вођеног са Бугарском. Према службеним подацима представљеним на Париској мировној конференцији 1919, Србија је од 1914. до 1918. изгубила 1.247.435 лица, а то износи 27,9 одсто целокупне популације. Од тога је било 402.435 војника и 845.000 цивила. Што се тиче мушког дела становништва у узрасту 18–55 година, страдала је његова половина. Покошен је најпродуктивнији и највиталнији део поколења.⁴

Колико су важност као покретачки у рату за слободу имала два древна завета, казују у мору других чињенице да је на првом устаничком скупу у Орашцу 1804. прота Атанасије Буковички, заклињући устанике, у првој реченици говорио да „Ево већ толике стотине година прођоше од како се сва наша слава закопа у мрачни и за нас све тужни гроб на Косову”, а да је читав век касније, пред полазак у борбу за ослобођење Старе Србије митрополит српски (и потоњи патријарх) Димитрије охрабривао војску речима „Не идемо туђинима, него својој браћи. Идемо тамо где нам је колевка. ... Идемо да од црног робља направимо витезове, да им вратимо понос Душанових јунака.”⁵

Свест о потреби жртовања за слободу отаџбине у судбоносним моментима није се доводила у питање. Занимљиви су погледи омладинаца, који су можда и могли да преиспитују циљеве својих отаца. Ристо Ј. Одавић приредио је текстове младих Срба, гимназијалаца који су се у време рата школовали у Француској. „Србија није примила аустријски ултиматум само зато што је нашла да је боље славно умрети, него ли срамно живети”, писао је у есеју о отаџбини један од њих. Други је, у истом контексту писао да „Албанија није гробница Србије, она је колевка њене нове славе.”⁶ У земљи, на фронту величанствен пример родољубља посебно је оличен у борби Скопског ђачког батаљона – 1.300 каплара. Млади нараштај, позван у службу отаџбини као последња нада одбране, у миру је најватреније живео и стварао за своју земљу, а у рату се за њу најхрабрије борио и крварио.

Један каплар писао је породици пред полазак у битку: „Ми смо се сви заверили, да или победимо или да изгинемо јуначки. Шваба неће доћи тамо да пали, плјачка и прља невину чељад. Ми то нећемо допустити.” Милорад Ђорђевић је писао родитељима: „Полазим у овај свети рат потпуно здрав и са највећим

⁴ Радош Љушић, *Србија 19. века*, књига 2, Београд 1998, 69–70.

⁵ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 43.

⁶ Ристо Ј. Одавић, *Нада српске вољоште*, Горњи Милановац 2002, 125.

одушевљењем. Мислим да ћу издржати све тешкоће рата, али ипак, ако бих погинуо ... немојте жалити за мене јер знајте да сам погинуо славно, бранећи своју милу Отаџбину, да бих осигурао бољу будућност својој браћи, сестрама од вековног нам непријатеља и угњетача – Аустрије.” Погинуо је 1916. као млади потпоручник на Солунском фронту. Каплар Јован Бабић пише: „Жао ми је добрих другова, лепих младића, који би својим радом користили, у миру, у држави. Али, зашто их жалити, оплакивати? Зар нису часно погинули у часној борби? ... Зар би било боље да су умрли на болесничкој постељи? У ове велике дане жалосно је умрети обичном смрћу.” Водник Бан Нушић, син јединац дипломате и писца Бранислава Нушића, писао је својој вереници у јесен 1915. да му је нека старица прорекла да ће доћи до до тада најстрашније битке са Немцима на Градишту и да ће у њој победити Срби. „Ако буде било суђено да ја паднем у тој прореченој бици, нека те не буде жао. Пао сам за оно што сам волео, за Отаџбину, мислећи на оно што сам волео, на тебе.” Пао је, неколико дана касније. Недвосмислено, њихове речи осликавале су опште расположење – спремност војника на жртвовање и жртву зарад вишег циља одбране животних идеала.⁷

За историјско памћење жртава, било је и јесте неопходно као предуслов – историјско знање. Постоје стереотипи да је српска жртва обесмишљена великим историјским прекретницама: стварањем Југославије 1918, те победом револуционарних снага 1945. Новија истраживања показују да је тај проблем сложенији и да сеже дубље у прошлост. Главни средишњи одбор за прославу стогодишњице Првог српског устанка предложио је Министарству просвете и црквених послова 30. марта 1904. да у свим црквама на подесном месту поставе пригодне камене плоче на којима ће урезати имена свих грађана те црквене општине који су изгинули у ратовима прошлог века за ослобођење и независност Краљевине Србије. Све ово како би се показало „да захвално потомство уме да цени жртве поднесене на олтар отаџбине”.⁸ Разматрало се да то спомен обележје буде у исто време пригодно и јединствено, једнако за све цркве. Наређење је прослеђено свим духовним судовима и акција је почела. Међутим, посао се одужио. Из појединих општина каснили су одговори, из неких су слати некомплетни подаци, што је умногome зависило од расположења и

⁷ Видети више: *Скојски ђачки батаљон 1914, батаљон 1300 каплара*, Београд 1941.

⁸ Момчило Исић, Миролуб Јовановић, *Погинули у ратовима Србије у 19. веку, Шабачко-ваљевска ејархија*, Ваљево 2003, 5–6.

способности локалних свештеника. Сачувани и публиковани попис жртава у Шабачко-ваљевској епархији показује управо наведене празнине и може послужити као модел и за друге средине. На подручју ове епархије, у њеном 221 селу пописано је тек 1201 лице, погинулих у свим устанцима и ратовима дугог 19. века. Из неких парохија, међу њима и из града Шапца, спискови нису ни сачињени. Из неких других великих села за устанке није пописан нико. Имена погинулих у устанцима од пре стотину односно деведесет година већ су била заборављена. Прецизнији спискови били су они из последњих ратова.⁹

Континуитет таквог односа према жртвама, те уопште у памћењу страдања и подвига, опажа се и у случају Првог светског рата, сто година касније. Тај однос Владимир Велмар-Јанковић објашњавао је као „неосвртање на јуче”. Савременици „Великог рата” били су пак мишљења да ће он вечито напајати долазеће генерације. Историчар Станоје Станојевић писао је да ће се ратни догађаји 1914–1918. препричавати новим поколењима, баш као што су се старијима некада приповедале српске јуначке песме. Хроничар српског војног санитета Александар Недок изнео је став да ће *Албанска голгоџа* бити присутна у српском колективном памћењу као *Косовски бој* новог доба. Када су остаци бранилаца Београда похрањени у спомен-костурницу на Новом гробљу, у штампи се могло прочитати да те „славне кости” „благородно потомство неће никада заборавити”. Можда је то осећање да жртве припадају вечности стиховима (записаним на улазу у крипту у Зејтинлику) најбоље осликао В. Илић Млађи: „Испред врата домовинских у победничком своме ходу, изгибоше истински за јединство и слободу, њина дела славиће се до последњих судњих дана. Слава јату бесмртника! Мир пепелу јунака.”¹⁰ Сама генерација ратника неговала је сећање на страдале кроз подизање спомен обележја палим друговима, оснивање удружења ветерана и стварање њихове мреже, штампање ратних споменица. Као централно место окупљања свих ветерана предвиђен је и велелепни Ратнички дом у Београду, грађен 1929–1932.

Слободан Јовановић је прве године живота Срба у Југославији тумачио и као период „националне демобилизације”. Како пише историчар Данило Шаренац, после 1918. „процес заборављања напредовао је сопственим ритмом, а бурни политички живот Југословенске државе и проблеми свакодневице додатно су

⁹ Исто, 6, 11.

¹⁰ Зоран М. Јовановић, *Зебрњак*, Београд – Горњи Милановац 2004, 151–152.

отежавали очување српских ратних успомена”.¹¹ Како су године пролазиле, све мањи број људи посеђивао је комеморације и годишњице. *Рајнички гласник* је са огорчењем писао већ 1925: „Ушли смо у седму годину живота наше нове слободне и уједињене отаџбине Срба, Хрвата и Словенаца. Дани пробоја Солунског фронта 1918. г. ти дани судбоносни и одлучни за судбину мале српске армије и за слободну егзистенцију целокупног нашег народа, тек су далека успомена. И други детаљи, који сачињавају реални материјал за нашу трагичну Албанску епопеју, полачко бледе и ишчезавају из сећања самих учесника и савременика. Живи споменици трагедије нашег народа, пошто су одиграли једну од најепохалнијих улога за коју памти наша историја, одлазе један за другим, гасе се, остављајући иза себе једно свршено национално дело и један испуњен дуг отаџбини.”¹²

Генерација учесника рата није могла да се одрекне, нити да потисне сећања на подвиге и страдања, ма у ком оквиру да су живели. У сећању учесника Балканских ратова и свести првих послератних генерација посебно су биле утиснуте Кумановска и Брегалничка битка (настала је и крилатица „осветника” који памте: „за Косово Куманово, за Сливницу Брегалницу”), а из Првог светског рата величанствене битке и победе: на Церу (прва велика победа), на Дрини (први прелазак на рововско ратовање на Балкану), на Колубари, односно Суворору (тзв. српска Марна). Величанствени пример страдања и жртве био је град Шабац 1914. (српски Верден) и Београд 1915. Револуција 1945. потпуно је променила перцепцију државе и појединца према овом рату и његовим учесницима и жртвама. Карактеристично је нагло прекидање церемонија и присећања на погинуле у Првом светском рату; у фокусу су били они који су се борили и погинули у последњем. Социјалистичка Југославија бирала је нове хероје и везивала их за друге датуме и годишњице. Уџбеници историје су Велики рат осликавали тек у контурама. Обележавање Дана одбране Београда 1915. замењено је обележавањем Дана артиљеријских јединица ЈНА. Својеврсно брисање из сећања огледало се и уклањањем споменика и обележја везаних за династије Обреновић и Карађорђевић (по неким изворима њих чак 215).¹³ Само један филм (*Марш на Дрину*, 1964) снимљен је на тему Првог светског рата за 46 година постојања „друге Југославије”. Све ове чињенице

¹¹ Данило Шаренац, *Први светски рат и Србија: технизација рајоновања и култура сећања 1914–2009*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду 2011, 259.

¹² Исто, 260.

¹³ Исто, 318.

огледале су се у контексту курса који су заузимала централна тела СКЈ. Петар Стамболић је на седници ЦК СКС 1968. позиве да се партија коначно одреди према Првом светском рату и улози Србије у њему окарактерисао као „национални притисак”.¹⁴ Смена генерација донела је промену односа према светском рату и носила нека нова тумачења, преиспитивања, промишљања. Несумњиво, посебно место у том кругу заузима дело Добрице Ћосића, чији је историјски роман *Време смрти* обележио 1970-е. Тумачење ратова 1912–1918. добило је нову димензију и са стасавањем друге генерације делатеља у миру после 1945, када су нестале и идеолошке стеге и баријере, те ограничења из периода социјализма. У то време нестали су и последњи солунци. Свест о прецима погинулим у ратовима за ослобођење и уједињење своди се углавном на штуре и непоуздане информације о месту страдања: „погинуо на Солунском фронту”, „погинуо у повлачењу преко Албаније”, „умро на Крфу”. Деведесет година од пробоја Солунског фронта обележено је скромно 2008. у Ваљеву, слично је, готово неопажено, прошло и обележавање стогодишњице Балканских ратова 2012–2013.

*

Процене српских жртава у Првом светском рату варирају у великом степену. Поменута процена људских губитака од 1.247.435 људи, изнета на мировној конференцији у Паризу, подложна је сумњама и критици. Ако би се са њом пак рачунало, Србија би са више од 28 одсто погинулих и умрлих становника на листи страдалника била на првом месту – испред Француске (са 10,5 одсто жртава), Немачке (са 9,8 одсто), Аустроугарске (9,5 одсто), Енглеске (5,1 одсто), Русије (до 1917. – 1,2 одсто) итд. По истом извору, војника је по годинама погинуло/умрло: 1914. – 69.022, до септембра 1915. – 56.842, од септембра 1915. до марта 1916. – 144.842, од априла до децембра 1916. – 7.208, 1917–1918. – 9.270. Укупно, војнички губици износили су 402.435 официра, подофицира и војника. Грбови и посмртни остаци српских војника из Првог светског рата расути су у чак 18 држава, у 1.815 гробница и различитих локација.¹⁵ Поименични број погинулих и умрлих никада није установљен. Замисао о издавању „споменице мртвих”, по угледу на Француску и Немачку, није никада

¹⁴ Здравко Вуковић, *Од деформација СДБ до мас'ока и либерализма*, Београд 1989, 153.

¹⁵ *Политика*, 8. новембар 2008.

доживела реализацију. Не постоји ни коначан списак преживелих хероја, носилаца Карађорђевог звезде, највишег ратног одличја за које је заслужног – одликованог акламацијом требала да одабере цела јединица.

Историјско одељење Генералштаба Југословенске војске упутило је јануара 1930. свим среским начелствима Краљевине допис, тражећи да се према постојећем обрасцу (упитнику) изврши попис погинулих, умрлих и несталих ратника 1912–1918. Спискови су се сачињавали у локалним срединама; основне податке о страдалом давала је породица, а затим би се, закључен и оверен печатом локалног општинског суда или деловође, прослеђивао среским управама и вишим инстанцама. Коначно, подаци су се сабирали у историјском одељењу Генералштаба. Непотпуни списак, који још увек није публикован, носио је назив „Српски народни Пантеон”. Формулари су имали следеће рубрике: 1. редни број, 2. име и презиме палоба (умрлог), 3. коме је пуку, чети, батаљону и позиву припадао, 4. година рођења, 5. кад је погинуо или умро, 6. име, презиме, занимање и тачна адреса оца или главе породице којој је покојник припадао а која још живи.¹⁶ Спискови су чак и у малим срединама, српским селима и паланкама, садржали низ нетачности, а поред тога били су и непотпуни. Поново су умногоме зависили од ажурности институција, добре воље породице, интересовања ратних другова. Многе жртве, показало се, већ после петнаестак година биле су заборављене. То се посебно односило на оне чија су се огњишта после рата угасила. Дешавало се често у Шумадији да када је из једне куће погинуло више лица, само једно буде унето у списак. Тако ови спискови представљају тек један од извора за утврђивање коначног броја погинулих. На терену, ти би се спискови могли успешно ревидирати и допуњавати увидом у црквене (сада матичне) књиге умрлих за време 1912–1918, укрштањем са постојећим локалним спомен-плочама на којима су недуго после рата уписивана имена погинулих, напослетку и истраживањем на терену (прикупљањем података из хроника села, сачуваних изјава и бележка ратника, изјава потомака и истраживањем епитафа на споменицима из реченог периода). Притом, треба се имати у виду и особеност развоја и страдања различитих српских покрајина: Срби из пречанских крајева страдали су и као доборовољци у српској војсци, али и као војници Аустроугарске чији су били поданици, они из Мачве, Јадра и Подриња су поред погибелби у војним јединицама масовно страдали и у терору аустроугарских трупа 1914,

¹⁶ Историјски архив Смедеревске Паланке, Varia.

Срби са југа били су под посебним репресивним ударом бугарског окупатора.

За сада су, углавном на основу увида у резултате пописа „Српског народног Пантеона”, уз одређене исправке и допуне објављивани спискови погинулих из: Лознице, Шапца, Крагујевца, из Рудничко-таковског краја. Прецизнија истраживања на бази свих извора започета у Јасеничком срезу могла би да буду показатељ колико је процентуално пало на бојном пољу, спрам предратног броја становника одређеног села. Занимљиво је да је у селу Кусадак у срезу Јасеничком, које је по попису из 1910. имало 6.435 становника, на спомен плочи у цркви уписано име 41 погинулог војника из Балканских ратова, а свега 8 њих из Првог светског рата. У спискове „Пантеона” унето је 395 имена, а истраживања на терену показују да је мртвих војника било не мање од 500. Погинулих на бојном пољу највише је било 1914, а умрлих највише 1915. Из села Придворице (1.128 становника) забележено је 95 погинулих војника. На споменику погинулима у центру села уписано их је знатно мање, будући да је направљен претежно средствима породица, од којих неке нису могле да приложе за градњу. У Баничини је по попису становништва из 1910. живело 2.719 душа; у ратовима 1912–1918. забележено је 272 имена погинулих и умрлих војника и 44 умрла цивила. Из Ратара, спрам 3.393 становника, на споменику одигнутом непосредно после рата уписано је 252 имена. Новија истраживања, обављана на бази свих доступних извора, говоре о 345 погинулих и умрлих војника. Овај би списак, иако прилично тачан, био дужи за неколико десетина имена цивила умрлих у епидемијама разних болести (посебно тифуса 1915). Њима се увећава и сваки други списак жртава. Село Азања са 8.900 становника имало је по најновијим истраживањима 814 погинулих и умрлих војника, али и 103 цивила млађих доби преминулих од заразних болести.¹⁷

Процене броја страдалих у локалним, микро срединама тек су парче мозаика, мали показатељ који ипак може бити употребљив у коначној процени ратних губитака Србије 1912–1918. У 21. век српски народ је ушао не избројивши велике жртве ратова у протеклих стотину година, угрозивши тако и тековине њихове борбе. Уочи стогодишњице обележавања почетка Првог светског рата, стидљиво се помаља трачак наде да жртве ипак нису заборављене. Нека за утеху и оправдање буду и речи Радована Самарцића да је општи заборав, када је реч о Србима „можда намерно смишљен”, јер њихово присећање на све оно што се догодило

¹⁷ Жарко Талијан, *Мирис шамјана*, рукопис.

„све више се прима као узнемирење”. Другим речима, како пише Зоран М. Јовановић, „Када би требало тражити оправдање за српску некултуру сећања ... један од разлога који би могао да упуту ка одговорима јесте и тај да је Српство само током последњег столећа било у толикој мери напађено да му у стањима предаха није било лако да се препусти колективном сећању, јер би га оно пре свега одвело ка претрпљеним трагедијама.” Ако се вратимо почетку текста и речима Е. Ренана да је нација заједница сећања, могли бисмо да закључимо да је сећање на Први светски рат и његове жртве једна од упоришних тачака одржавања српског идентитета у будућности.